

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/344289099>

Котляр Ю.В. Козаки–характерники: ведичний і фольклорний аспекти // Наукові праці: Науково–методичний журнал. Т.147. Вип. 134. Історія. Миколаїв: ЧДУ імені П.Могили, 2011. С.74–78.

Preprint · September 2020

DOI: 10.13140/RG.2.2.29630.31048

CITATIONS

0

READS

167

1 author:

Yuriy Kotlyar

Petro Mohyla Black Sea State University

53 PUBLICATIONS 1 CITATION

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Серія книг «Миколаївщина. 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» [View project](#)

SACRED HISTORY / САКРАЛЬНА ІСТОРІЯ [View project](#)

КОЗАКИ-ХАРАКТЕРНИКИ: ВЕДИЧНИЙ І ФОЛЬКЛОРНИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню особливого вищого стану запорозьких козаків-характерників, які були наділені таємними військовими знаннями та посвячені в магічні ритуали та обряди. Визначається ведичний та фольклорний аспекти проблеми. У ведичному понятті козак-характерник – продовжувач традицій давньої касты воїнів-кшатріїв, а у фольклорній – представник культу воїнів-перевертнів.

Ключові слова: козак, характерник, воїн, фольклор, веди.

Статья посвящена исследованию особенного высшего сословия запорожских казаков – характерников, которые были наделены тайными военными знаниями и посвящены в магические ритуалы и обряды. Определяется ведический и фольклорный аспекты проблемы. В ведическом понятии казак-характерник – продолжатель традиций древней касты воинов-кшатриев, а в фольклорной – представитель культа воинов-оборотней.

Ключевые слова: казак, характерник, воин, фольклор, веды.

The article is devoted research of the special higher state of zaporoz'kikh Cossacks – kharakternikov which were provided with secret soldiery knowledge's and devoted in magic rituals and ceremonies. Vedichniy is determined and folk-lore aspects of problem. In a vedichnomu concept kozak-kharakternik is a continuer of traditions of old caste of warriors-kshatriiv, and in folk-lore is a representative of cult of warriors-werewolves.

Key words: Cossack, kharakternik, warrior, folk-lore, Vedas.

Одним із найважливіших питань сучасної української історії – є проблема розгляду її таємничих сторінок, які знаходяться на перехресті історичних та міфологічних відомостей. Вони важко піддаються власне історичному аналізу, часто за браком джерел, і тому стосовно них виникають певні спекуляції. Такою проблемою є висвітлення діяльності козаків-характерників та визначення їх ролі в козацтві взагалі та в історії українського народу зокрема.

Враховуючи, що за винятком певних етнографічних та оповідних джерел, відомостей про характерників мало, ми спробували визначити їх ведичний та фольклорний аспекти.

Історіографія проблеми характерників не надто значна. Згадки про козаків з надзвичайними здібностями зустрічаються у Д. Яворницького [1], та П. Куліша [2]. Знаходить певне висвітлення вказана тема в публікаціях сучасних дослідників В. Пилата [3] і Ю. Фігурного [4], де розглядаються традиції бойового мистецтва та культу воїнів-звірів у військовій культурі українців.

Як важливу подію, стосовно дослідження козаків-характерників слід виділити дві книги Т. Каляндрука «Таємниці бойових мистецтв України» [5] та «Загадки козацьких характерників» [6]. У першій публікації розроблено концепцію українських бойових мистецтв на основі військової культури та духовності, військового ремесла та навиків, які утверджувались в історії українського народу. Мо-

нографія знайомить з історією культури козацьких характерників, розкриває невідомі факти та подає новий погляд на уже знайомі явища. Зібраний науковий та фактологічний матеріал, який сконцентрований у науковій праці, є унікальною базою з вивчення історії характерників, які розвинули в Україні самобутню культуру та традицію лицарського бойового духу, що прийшов у сучасну епоху і був каталізатором відновлення незалежності України.

У другій книзі Т. Каляндрука розкриває харизматичні риси українських бойових мистецтв, якими володіли козацькі характерники, і які вони застосовували в надзвичайно важких умовах. Він проводить дослідження явища характерництва в контексті психологічних та філософських учень, вбачаючи тісний взаємозв'язок між мистецтвом ведення бою і духовністю, звичаями, світоглядом, релігією народу та його психологічними характеристиками. Саме тому автор у книзі часто апелює до стародавньої української міфології, релігійних вірувань, народної творчості.

Що ж насправді означає слово «характерник» і ким були ці загадкові козаки? В давніх історичних джерелах під характерниками мали на увазі воїнів, наділених надзвичайними і навіть надприродними можливостями, що виділялись з козацького оточення. Звичне на перший погляд слово навіть нам думки про сильний дух і характер. Але насправді під цим словом криється набагато глибший зміст. Характер-

никами називали людей з властивостями відьмаків, чародіїв, пророків, знахарів. Таких козаків-чаклунів часто також іменували «химородниками» (гіпно-тизерами), «галдовниками» (чаклунами), «заморочниками» (вміли напускати «морок» – туман, сон) [7] або «каверзниками» [8].

Часто в різних джерелах терміну «характерник» приписують грецьке походження: «character» – відмінна риса. Дослідник А. Клос доводить, що пояснення слова «характерник» слід шукати за допомогою санскриту – давньоарійської мови. Адже на території сучасної України в давнину жили індо-арійські племена, частина яких у II тис. до нової ери вирушила до Індії, а частина лишилася, взявши участь в етногенезі балтійських і слов'янських народів, серед них і українського. Подібність між санскритом і балтійськими та слов'янськими мовами свідчить про тісні контакти цих народів у минулому [9].

Перша частина терміна «хара» («харе») в перекладі з санскриту означає «божа снага». Снага – це енергія. Це саме та енергія, якою вміли користуватись характерники. Термін «характерники» може розшифровуватись також як ті, що володіють центром «хара». Звідси й «харакірі» – випускання життєвої енергії через центр «хара» до «ірі» – Ірію, слов'янського раю. Звідси також – «знахар» – той, що знає «хару», з відновлення якої повинно початись будь-яке лікування [10].

Зміст другої частина слова «ник» тлумачиться за допомогою галицького діалекту. «Никай» – говорять в Галичині, що значить «дивись». Відповідно «никати» в більш широкому розумінні це бачити, знати, зберігати, володіти. Тобто, характерник це «той хто володіє божою енергією». Для аналогії можна використати тюрксько-російський термін «богатир». «Тирити» в давньому значенні – це зберігати, накопичувати. Тож слово означає особу, яка «накопичила у собі енергію бога» [11].

У пенджабській мові, за свідченням С. Наливайка, «хар» набуло значення «бог». В індійській міфології ім'я «Харі» має Вішну, «хара» – Шіва [12]. Термін «хара» також означає руйнівник і є своєрідним уособленням бога Шиви [13].

Т. Каляндрук згоден з указаним трактуванням, а також пропонує дещо іншу версію походження терміна «характерник». У Ведах, давніх арійських писаннях, говориться, що, серед касти кшатріїв-воїнів існували загони, основу яких складали «махаратхи» – могутні воїни, здатні поодиноці битися проти тисяч. Оскільки префікс «ма» в санскриті означає «великий», то «харатхи» і є ті самі характерники – великі воїни, які володіють надзвичайним бойовим мистецтвом [14].

У поясненні поняття «козак-характерник» уважимо за необхідне виділити два аспекти: ведичний і фольклорний. У ведичному понятті козак-характерник – продовжувач традицій давньої касты воїнів-кшатріїв, а у фольклорній – представник культу воїнів-перевертнів.

Неодмінною відзнакою арійських воїнів-кшатріїв був «чупер», або як його іноді називали «коса» – пасмо волосся, що виростало з маківки голови. Носіння чуприни означало приналежність до касты

воїнів найдавнішого народу у світі. Ця особлива зачіска зустрічається завжди там, де побували арії [15]. Зачіску у вигляді «оселедця» мали стародавні вірмени, осетини, скандинавські вікінги, кельти Західної Європи. Пасма волосся видно на зображенні хетського воїна з гробниці фараона Хоремхеба, що правив у Єгипті 3400 років тому. «Оселедці» носили на голові представники різних релігійних груп Індії [16].

Каста воїнів-козаків в Україні була відома і за часів Київської Русі, і після хрещення. Російський історик Є. Савельєв у книзі «Древняя история казачества» доводить, що козаки – нащадки арійців. Вони, як і їхні предки, голили голови, залишаючи тільки «чупери» («оселедці») [17].

Були поширені відомості, що арії демонстрували чудеса магії, за допомогою якої «могли творити туман, напускати осінню імлу, цілими днями ховатись на дні річки або у морських хвилях». Відомо, що як волхви, так і характерники-козаки могли розганяти хмари, викликати грозовиці, страх у ворогів, перетворюватися у вовкулак, вміли замовляти стріли, шаблі, кулі так, що вони не завдавали їм шкоди, ходили по воді, а також годинами перебували під водою, дихаючи крізь очеретину. Про це розповідають нам козацькі легенди. Переосмислюючи здібності характерників через призму сучасного світогляду, можна припустити, що козакам була відома магія, телекінез, левітація, телепатія, гіпноз, сугестія – те, що досліджують сучасні інститути парапсихології [18].

Як тут не згадати про містичні досконалості великих йогів, які описані у Ведах. І з них найголовніші вісім:

1. Здатність зменшуватись настільки, щоб проникати в камінь;
2. Здатність ставати таким легким, що можна плавати в повітрі чи ковзати по поверхні води;
3. Здатність по сонячному променю дістатись на Сонце чи торкнутись пальцем до Місяця;
4. Здатність дотягнутись до будь-якого місця і взяти звідти те, що подобається;
5. Здатність за власним бажанням створити чи знищити цілу планету;
6. Здатність підкорити своїй волі кого завгодно;
7. Можливість досягти чого завгодно (наприклад, змусити воду увійти в своє око і вийти з нього);
8. Найвища ж містична досконалість – здатність, виходячи за межі законів природи, творити неможливе [19].

Повертаючись же до козаків-характерників, мусимо констатувати, що вони сповідували давню, язичницьку віру і були посвяченими в таємні знання про людину, природу і космос, перейняті ними від винищених волхвів.

Про них і при житті, і після життя ходили найрізноманітніші легенди, їхні надлюдські здібності вражали навіть бувалих козаків. Простий люд називав їх чаклунами, а священики твердили, що в них вселився біс. Характерники на Січі складали козацьку старшину. Були хранителями культури, робили посвяти в козаки. Зберігали давні волховські традиції. І хоча вже на той час формально Січ була християні-

зована, але ведичний дух там витав ще з попередніх часів. Залишалось поклоніння багатівиковому дубу, де збирались запорожці [20].

Українські казки, легенди та перекази про козаків-характерників, вовкулаків, перевертнів свідчать, що стародавній культ воїна-вовка органічно увійшов до міфології українського козацтва. Хоча елементи військового культу безпосередньо зафіксовані лише в деяких переказах та оповідях, проте в багатьох інших випадках їх можна реконструювати. Скажімо, в казках та легендах про вовкулаків нерідко фігурує святий Юр, що був спадкоємцем бога війни і воїнів-звірів Одіна та слов'янського Перуна і став покровителем середньовічного лицарства Європи. Святий Юрій (Георгій) мав дбати про вовків, як про своїх вірних воїнів-дружинників; він призначав кожному з них здобич і навіть особисто варив для них їжу, й тому, у свою чергу, завжди був оточений вовками, що вірно служили йому. Цей міфологічний сюжет можна зрозуміти, пригадавши, що вожді ранньосередньовічних військових лицарських ватаг розплачувалися з воїнами-дружинниками їжею та питвом на безкінечних бенкетах. Так було на билинних бенкетуваннях Володимира Святого з дружиною, за короля Артура і лицарів Круглого столу, у германського бога воїнів-звірів Одіна-Вотана у Валгалі [21].

У фольклорному комплексі українських козаків також простежуються вкраплення міфологічного образу вовкулаки. В «Думі про козака Голоту», приміром, це подано так: «То козак Голота добре козацький звичай знає, Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає» [22].

В українських легендах і переказах зустрічаємо цілі пласти розповідей про те, що козаки-характерники знали багато іноземних мов й уміли ними розмовляти, вміли насилати на своїх ворогів сон та ману, перетворюватися на вовків та інших тварин, виходили сухими з води, могли надзвичайно довго бути під водою (якщо згадати козацьку військову хитрість: перебуваючи під водою, дихати через очеретину, – тут немає нічого дивного). Для знищення І. Нечая поляки зарядили рушницю срібляним гудзиком. Прості ж свинцеві кулі та ядра характерники ловили руками та полами жупанів. Жили вони дуже довго й були неймовірно сильними.

Саме так описує характерників Д. Яворницький, спираючись на усне свідчення козака Коржа: «Говорили, наприклад, що між ними завжди були так звані «характерники», котрих ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі «характерники» могли відкривати без ключів замки, переправлятися через річки на повстині чи роґожі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верст навколо себе за допомогою спеціальних «верцадел», жити на дні рік, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, «перекидатися» на котів, перетворювати людей на кущі, вершників на птахів, залазити у звичайне відро і пливти в ньому по воді сотні і тисячі верст» [23].

Отож, одними з найважливіших властивостей козака-характерника були його здатність трансформуватися у вовка і невразливість щодо залізної

зброї та куль [24]. Характерник володів здатністю накладати заговор проти куль: «Назад Отче наш переговорив – ступай сміло: куля не візьме» [25].

Прямі паралелі цим рисам знаходимо в давньо-германських берсеркерів, які під час атаки як би ставали звірами. При цьому вони володіли такою силою, що їм не міг протистояти навіть зімкнутий дисциплінований ряд [26]. Це вказує на генетичний язі стародавнім культом воїна-звіра.

Фольклорна постать січового отамана-характерника Івана Сірка, вочевидь, являє собою пізній вияв традиційного для української фольклорної бази персонажа – князя-волхва. Його прототипом за часів Київської Русі був волхв Всеслав Полоцький, а більш пізнім спадкоємцем за часів Гетьманщини – Семен Палій. Іван Сірко став опоетизованим символом козацької доблесті і відваги в українському фольклорі. Він мужній, безкомпромісний захисник і визволитель українського народу, непереможний борець з татаро-турецькими набігами. За фольклорними переказами, Іван Сірко був превеликим характерником, і татари недаремно називали його шайтаном (чортом). Він міг напускати на ворогів ману та сон, знав, де й що робиться, перевертався вовком чи хортом, і ані шабля, ані куля його не брали. Був Сірко дуже сильним, жив довго. Можливо, фольклорно-легендарний образ Сірка склався під впливом міфологічних уявлень про воїнів-вовків, поширених в Україні ще за часів пізнього середньовіччя. Показово, що саме прізвище Сірко має виразну вовчу етимологію і, вірогідно, було козацьким прізвиськом отамана, яке він отримав за традицією Запорозької Січі. До речі, слова «сірома», «сіромаха», «сіромашня» означували також найбільшій прощарок козацтва. Широковживаний у народних піснях епітет «сіромаха» однаково часто застосовувався як до вовка, так і до найзнедоленіших козаків. Якщо згадати стародавнє індоєвропейське повір'я, за яким людина, що вчинила тяжкий злочин і опинилася поза законом, перетворювалася на вовка, стає зрозумілою подібна етимологічна близькість цих слів. Слід врахувати, що на Січ нерідко втікали порушники законів [27].

Джерела козацької доби мають достатньо згадок про «дива» характерників. При цьому вони є не лише у власне козацьких літописах та працях дослідників, що симпатизували козакам (наприклад, Боплана), а й у стримано налаштованих до козаків авторів й навіть у відверто ворожих хроністів. А їх уже важко звинуватити у відсутності об'єктивності по відношенню до козацтва. Це зайвий раз свідчить про те, що характерництво не було породженням багатой народної уяви, а навпаки – таємною дією зброєю козаків. Так, польський хроніст М. Бельський, описуючи битву козаків Івана Підкови з молдавським господарем Петром під Яссами в 1577 році, вказує на те, що серед запорожців був воїн, який замовляв кулі. Описуючи гайдамацькі загони, історик А. Скальковський звертає увагу на надзвичайні здібності декотрих їхніх учасників: «Між цими ватагами були отамани, і по їхньому ще називались характерники, тобто такі чарівники, що їх жодна вогненна зброя, ні куля, ні гармата умертвити не може... ватажок

так зачарує всіх у домі, що ніхто з них не почує і не побачить жодного козака з його ватаги...» [28].

Звичайні люди та, ймовірно, козаки характерників побоювалися. Й не дивно, бо знання, то страшна сила. Не випадково серед козаків існував вислів, що характерник і «самого чортяку вміє окульбачити і заставити собі служити». Щоправда, пройти випробування «на характер» було непросто й вдавалося далеко не всім. Щоб стати характерником, потрібно було пройти різноманітні складні випробування. А в якості «випускного іспиту» кандидат мав переплисти на човні всі дніпровські пороги, що зробити під час «великої води» було практично неможливо. Та виконуючи неможливе, коли стирається грань між життям і смертю, в людини і проявляються надзвичайні здібності, які пізніше складали основу характерництва [29].

Козацькі характерники вміли використовувати і такі каталізатори, які зараз прийнято називати психотропними засобами. Ось свідчення одного молодого селянина часів Коліївщини про те, як характерник Шелест хотів прийняти його в гайдамаки. Коли селянин зі страху відмовився, Шелест дав йому випити трохи горілки, а потім вимастив лице рушничним порохом, змішаним з горілкою. «Тоді він насипав на долоню пороху, та розтер – розтер з горілкою, та помазав мені по виду, то така зараз охота взяла, що тільки дай спис у руки, здається б, пішов та й душив би всякого» [30].

Деякі наддніпрянські та інші місця України мають певну енергетику, які неможливо не відчувати, потрапивши в такий ареал. Характерники поселялися саме в таких «місцях сили». Енергія останніх, помножена на умови існування серед дикої природи, постійне балансування між життям та смертю, а також постійні тренування, гартували звичайних людей перетворюючи їх на вправних воїнів, або навіть на характерників [31].

Центри характерництва в різний час існували на знаменитому Мигійському острові на річці Південний Буг, у Карпатах, на Поділлі в Медоборах, на Волині, чернігівщині, Черкащині, а також на Запорозькій Січі [32].

Таким чином, образ козака-характерника є проекцією стародавнього культу кшатрія – вовка, який

існував як основа підготовки досконалого воїна. Уявлення про козака-характерника сформувалося під впливами залишків стародавнього культу воїна-звіра (воїна-вовка) і належить до місцевих етнічних традицій. Враховуючи схожість казок, легенд та переказів про вовків, перевертнів у різних балтослов'янських народів від Балтійського до Чорного морів і їх давнє місцеве коріння, можна вважати, що українське козацтво не запозичило їх від сусідів, а зберегло з давніх часів. Феномен воїнів-звірів відіграв велику роль у формуванні індоєвропейського сакрально-військового комплексу взагалі й у становленні військово-лицарської культури середньовічної Європи зокрема. Воїни-звірі в прадавні часи були членами військових чоловічих громад і первісних племен, які, поруч із пов'язаними з ними магічними ритуалами й віруваннями, бачимо у багатьох індоєвропейських народів: скіфів, сарматів, хетів, греків, латинян, кельтів, осетинів, германців, балтів, слов'ян. Провідну роль у міфології військових чоловічих спілок відігравав образ воїна-звіра, воїна-вовка. Вовча організація була неначе природним прообразом соціальних установ людей, а мобільність, агресивність, згуртованість вовчих зграй слугували взірцем для наслідування воїнами і їхніми військовими союзами. Всі члени військових чоловічих громад виступали як воїни-звірі (вовки); одним з основних божеств війни поставав вовк, й звідси, посвячення молоді, як першо-початок та наслідок, полягало в засвоєнні юнаками типових вовчих рис.

Характерники були представниками особливого вищого стану козаків, наділені таємними військовими знаннями та посвячені в магічні ритуали та обряди. Але ритуали були унікальною і надзвичайно складною системою психофізичної підготовки. Характерники навчали козаків розбиратися у властивостях природи та використовувати їх на свою користь.

Жодна культура не може існувати без ірраціонального, причому воно не завжди виявляється в кривавих обрядах або безглуздох табу. Дуже часто ірраціональне проявляється у вигляді духовних пошуків, спроб усвідомити світ і його закони. Таким ірраціональним, що розбухує приспані генетичні зв'язки з величними предками, нашою загадковою землею є характерництво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Дмитро Яворницький : [у 3-х т.]. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
2. Кулиш П. Записки о Южной Руси : [репринтне видання 1856 р.] / Пантелеймон Кулиш. – К. : Дніпро, 1994. – Т. 1, 2. – 719 с.
3. Пілат В. Бойовий Гопак / Володимир Пілат. – Львів : Галицька Січ, 1994. – 288 с.
4. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства / Юрій Фігурний. – К. : Вид. дім «Стилос», 2004. – 308 с.
5. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України / Тарас Каляндрук. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 304 с.
6. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Тарас Каляндрук. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 288 с.
7. Подорож у минуле: 1. Характерники. Спогад віків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://webcommunity.org.ua/2009/10/07/podogorz-v-mynule-ii-harakternyky-tajemnytsya-ponyattya/>.
8. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – С. 79.
9. Клос А. І. Характерництво в духовній культурі Запорозького козацтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.svit.in.ua/stat/st21.htm>.
10. Подорож у минуле: 1. Характерники. Спогад віків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://webcommunity.org.ua/2009/10/07/podogorz-v-mynule-ii-harakternyky-tajemnytsya-ponyattya/>.
11. Горбачевський О. Особливий характер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://h.ua/story/159262/>.
12. Наливайко С. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоарійському матеріалі) / Степан Наливайко. – К. : Євшан-зілля, 2008. – С. 295.
13. Наливайко С. Давньоіндійські імена, назви, терміни: проекція на Україну: довідник / Степан Наливайко. – К. : Вид-во С. Наливайко, 2009. – С. 364.

14. Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – С. 26.
15. Пілат В. Бойовий гопак. – С. 23.
16. Залізник Л. Л. Первісна історія України / Леонід Залізник. – К. : Вища школа, 1999. – С. 137.
17. Цюпа Ю. Серед безлічі імен – Кришна / Ю. Цюпа // Хрещатик. – 1992. – 10 грудня.
18. Пілат В. Бойовий гопак. – С. 32, 54.
19. Бхактиведанта Свами Прабхупада А. Ч. Нектар преданности / Бхактиведанта Свами Прабхупада А. Ч. – М. : Бхактиведанта бук траст, 1991. – С. 36–38.
20. Ступніков О. В. Веди й Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.krishna.org.ua/old/books/V&U.html>.
21. Фігурний Ю. Традиції воїнів-звірів в українській військовій культурі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.haidamaka.org.ua/0068.html>.
22. Дума о козаке Голоте // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – С. 16.
23. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 236.
24. Залізник Л. Л. Первісна історія України. – С. 140.
25. Фігурний Ю. Традиції воїнів-звірів в українській військовій культурі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.haidamaka.org.ua/0068.html>.
26. Панченко Г. К. Нетрадиционные боевые искусства. Европа и Азия / Григорий Панченко. – Харьков : «ФОЛІО» ; Ростов-на-Дону : «ФЕНИКС», 1997. – С. 117.
27. Фігурний Ю. Традиції воїнів-звірів в українській військовій культурі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.haidamaka.org.ua/0068.html>.
28. Скальковский Л. А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского / Апполон Скальковский. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – С. 110–111.
29. Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – С. 36–37.
30. Каляндрук Т. Роль і значення жерців. Виховання богатирів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mokosha.at.ua/publ/9-1-0-14>.
31. Горбачевський О. Особливий характер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://h.ua/story/159262/>.
32. Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. – С. 35–36.

Рецензенти: д.і.н., професор А. Г. Морозов;
к.і.н., доцент Є. Г. Сінкевич.

© Котляр Ю. В., 2011

Надійшла до редколегії 29.11.2010 р.